

*Олександр Коротасєв
(м. Дніпро)*

ДО ПИТАННЯ ІСНУВАННЯ СВОБОДИ СОВІСТІ В СРСР У ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ

У статті робиться спроба на основі аналізу створення і функціонування Всесоюзної ради євангельських християн та баптистів дати відповідь на питання, чи існувала свобода совісті в СРСР в пізньосталінський період.

Ключові слова: *агентурно-оперативна діяльність, євангельські християни-баптисти (ЄХБ), НКДБ-МДБ, радянські органи державної безпеки, свобода совісті.*

У сучасній історіографії існують два протилежні погляди на існування свободи совісті в СРСР в пізньосталінський період. Перший репрезентовано переважно російськими істориками, такими як М. Одинцов, Г. Кочетова, Т. Нікольська, С. Савинський, С. Лавриненко тощо. Ці автори є продовжувачами старої радянської традиції, стверджуючи, що в повоєнний час в СРСР відбулася нормалізація державно-церковних відносин та поновлення принципу «свободи совісті», закріпленого сталінською Конституцією [29, с. 285]. На переконання М. Одинцова та Г. Кочетової, її «творець» усвідомив «необхідність зміни державної релігійної політики та всупереч власним войовничим антирелігійним поглядам, тобто у покаянні всієї своєї попередньої діяльності, зробив усе можливе в тих історичних умовах, щоб дух і віра людей стали вільними» [29, с. 286].

Їх опонентами виступили в переважній більшості західні та українські історики, такі як В. Коларц [36], В. Флетчер [35], Р. Конквест [33], Ф. Корлі [34], В. Заватські [37], В. Войналович [7], О. Бажан та Ю. Данилюк [1]. На їхнє переконання в пізньосталінському СРСР, як і в довоєнний період, ніякої лібералізації свободи совісті не відбулося. В зазначений період було створено низку радянських установ та організацій (Рада у справах релігійних культів, РПЦ МП, Всесоюзна Рада євангельських християн та баптистів (далі ВРЄХБ), Всесоюзна Рада адвентистів сьомого дня і т.д.), діяльність яких радянська влада намагалася представити світовій спільноті як доказ існування свободи совісті в СРСР.

Дискусія між представниками цих двох таборів дослідників триває, й питання досі залишається відкритим. Пошуку відповіді на нього присвячена ця стаття на прикладі аналізу створення однієї із зазначених релігійних організацій – ВРЄХБ.

10 листопада 1944 р. офіційні радянські джерела (газета «Известия», вип. № 266 за 1944 р.), а пізніше друкований орган ВРЄХБ «Братський вісник» (1945/1), повідомили радянському суспільству про створення нового міжконфесійного союзу євангеліків СРСР – ВРЄХБ з центром у Москві. Повідомлялося, що утворення нового релігійного союзу мало добровільний характер, а призначення його керівництва (республіканських та обласних пресвітерів) відбувалося винятково на демократичних засадах. «Дружню родину» нового союзу спочатку склали євангельські християни та баптисти, але потім до складу ВРЄХБ увійшли Всеукраїнський та Всепольський союзи християн віри євангельської п'ятидесятників, національні братства Прибалтики (Латвії та Естонії), Союз вільних християн (дарбістів) Закарпаття, Союз християн у дусі апостолів (смородинців), Союз християн-тверезників (колосковців) та Союз церков Христових Західної Білорусі та України. Отже ВРЄХБ став найбільшим релігійним об'єднанням євангеліків в СРСР та налічував у часи свого розквіту до трьох мільйонів adeptів. Вказане релігійне об'єднання проіснувало майже пів століття (до лютого 1990 р.), і факт його існування завжди тлумачився радянською пропагандою та радянськими (а пізніше й більшістю російських істориків) як доказ існування свободи совісті та віросповідання в післявоєнному СРСР.

Аналіз нещодавно розсекречених документів органів НКДБ-МДБ, що зберігаються в ГДА СБУ (м. Київ) дозволив спростувати вказані твердження. Автору вдалося встановити пряму причетність радянських спецслужб до створення ВРЄХБ та введення адміністративної структури управління цим союзом. Так, директивою НКДБ УРСР № 8180/2 від 22 вересня 1944 р. вводилася посада республіканського уповноваженого (пресвітера) ВРЄХБ по Україні та посади обласних уповноважених (обласних пресвітерів) ВРЄХБ.

За сприяння НКДБ СРСР на посаду республіканського пресвітера УРСР було призначено О. Андрєєва (агент «Рязанский»). Кандидатури ж для посад старших обласних пресвітерів України підбирали із числа «перевіреної агентури» вже обласні управління НКДБ [9, арк. 208–209].

Згідно із директивою НКДБ СРСР № 157 від 12 грудня 1944 р. обласні управління НКДБ УРСР зобов'язувалися провести об'єднання помісних общин євангельських християн із баптистами та підпорядкувати їх впливу московського центру. Процес об'єднання общин наказувалося провести руками республіканського та обласних пресвітерів ВРЄХБ. «Для централізації керівництва» на чолі об'єднаних общин ЄХБ необхідно було поставити обласних пресвітерів ВРЄХБ, призначених із числа перевірених агентів НКДБ. У разі виникнення спротиву об'єднаним процесам зі сторони рядових вірян, обласні управління НКДБ повинні були придушувати їх оперативним шляхом. Кожну об'єднану общину органи НКДБ зобов'язувалися забезпечувати надійною агентурою із числа рядових вірян [19, арк. 223–224].

Реалізація цих директив органами НКДБ викликала жвавий протест серед віруючих (особливо баптистів, менш репрезентованих у новому союзі). Для його придушення був реалізований ряд агентурно-оперативних справ – «Евангелисты», «Мракобесы», «Уповающие», «Бурьян», «Иуды», «Пришельцы», «Фараоны» тощо [23, арк. 17; 24, арк. 22–24, 29–31, 42; 26, арк. 20–21, 30–31, 35–36]. У результаті вже у лютому 1946 р. об'єднання ЄХБ України під орудою Всесоюзної ради ЄХБ і створення інституту уповноважених (обласних пресвітерів) ВРЄХБ під кураторством НКДБ було завершено.

Доповідаючи у Москву про пророблену роботу, голова НКДБ УРСР С. Савченко зазначав: «з метою підпорядкування нашому впливу діяльності основної сектантської течії в Україні «євангельських християн та баптистів» нами завершено роботу зі створення інституту старших обласних пресвітерів «ВРЄХБ» та впроваджено на ці посади із числа сектантських авторитетів» [24, арк. 2]. Оскільки документу присвоїли високий гриф секретності, прізвища агентів у тексті не проставлено. Аналізуючи інші цілком таємні документи органів

НКДБ–МДБ УРСР, вдалося з'ясувати, що цими агентами в Україні були: республіканський пресвітер ВРЄХБ по УРСР О. Андреев (агент «Рязанський») [11, арк. 14] та три його заступники: агент «Антип» (прізвище наразі не з'ясовано) [21, арк. 19], А. Міцкевич (агент «Косарєв») та Д. Пономарчук (агент «Березовський») [23, арк. 21]. На посаду обласних пресвітерів ВРЄХБ радянські спецслужби впровадили: по Київській області – Г. Аксьонова (агент «Строгий») [17, арк. 50], Дніпропетровській – М. Мельникова (агент «Миргородський») [16, арк. 65], Миколаївській – Ф. Мітряєва (агентурний псевдонім не встановлено) [27, арк. 154], Херсонській – К. Калібабчука (агент «Петровский») [14, арк. 231]; Закарпатській – Є. Штумпфа (агент «Альфа») [25, арк. 67], Львівській – С. Бричука (агент «Павлов») [13, арк. 13], Кам'янець-Подільській – В. Лук'янчука (агентурний псевдонім не встановлено) [20, арк. 87–89; 18, арк. 59], Тернопільській – П. Теслюка (агент «М») [15, арк. 337] тощо.

У результаті таких дій радянських органів держбезпеки вже на 1947 р. агентурний апарат серед євангельських конфесій УРСР (3/4 з яких становили ЄХ та Б) налічував 2 392 особи [12, арк. 229]. З аналізу документації голови Ради у справах культів (далі РСРК) УРСР П. Вільхового встановлено, що загальна чисельність керівного апарату ВРЄХБ по Україні на 1947 р. налічувала разом 1 905 осіб (1 – республіканський пресвітер; 3 – його заступники; 25 – старших обласних пресвітерів; 9 – їх помічників та 1 867 – пресвітерів помісних общин), а загальна чисельність союзу ВРЄХБ в УРСР складала близько 120 000 осіб [32, арк. 86].

Завдяки дослідженню змісту цілком таємних документів НКДБ–МДБ також вдалося встановити й перелік основних завдань, які виконувала їх агентура із числа пресвітерсько-керівного складу ВРЄХБ. До них відносилися: 1) здійснення контролю за діяльністю членів підвідомчих їм общин з метою недопущення «антирадянських випадів» з їх боку; 2) пошук «посібників фашистів», «зрадників» батьківщини, «антивоєнників», агентури іноземних розвідок, яка могла б залишатись і діяти в релігійному середовищі після

відступу нацистів; 3) виявлення та агентурна розробка общин ЄХБ (а пізніше й інших конфесій), керівництво яких не бажало реєструватися в РСРК та вступати у ВРЄХБ тощо.

З документації органів НКДБ–МДБ випливає, що цей перелік завдань не був фіксованим. Їх могли змінювати відповідно до потреб оперативної необхідності або політичної обстановки в країні та за її межами. Загалом протягом 1945–1947 рр. антирелігійні підрозділи НКДБ–МДБ УРСР, реалізуючи дані завдання через свою агентуру, «викрили» у середовищі ЄХБ 21 «антирадянське» угруповання та заарештували 480 вірян [12, арк. 224].

Органи НКДБ–МДБ та РСРК ставили перед пресвітерсько-керівним складом ВРЄХБ, окрім оперативних завдань, ще й завдання суто організаційного характеру. Наприклад від них вимагали виховувати членів ВРЄХБ в радянському дусі (т.з. «патріотична робота»), зменшувати кількість общин ВРЄХБ та їх чисельний склад, стежити, щоб дії членів помісних общин не виходили за межі суто формального відправлення релігійних культів тощо [22, арк. 200–204]. На виконання цих завдань Президія ВРЄХБ своїми інструктивними листами, написаними всупереч радянському законодавству про культу, зобов'язала республіканських та обласних пресвітерів через пресвітерів помісних общин закрити недільні школи при помісних общинах; заборонити участь (а пізніше і присутність) дітей на богослужіннях; зменшити кількість хрещень обмеживши вік охрещених (осіб молодших від 18–25-ти років не допускали до хрещення); обмежити число проповідників (не більше 3-5 чол. на общину); ввести цензуру на зміст їх проповідей та припинити євангелізаційну діяльність і надання будь-якої матеріальної допомоги незаможним членам общини. Натомість Президія ВРЄХБ вимагала від республіканських та обласних пресвітерів розпочати через пресвітерів помісних общин «патріотичну» роботу, спрямовану на виховання підопічної пастви в радянському дусі. Для цього пресвітерів зобов'язали наполегливо запобігати спробам ухиляння пастви від служби в РСЧА «зі зброєю в руках» та відзначення державних (комуністичних) свят (Міжнародного Дня робітників,

Дня перемоги над Німеччиною, Дня пам'яті В. Леніна, Дня перемоги над Японією, Річниці Жовтневої революції, Дня сталінської Конституції і т. д.) нарівні з релігійними [2, с. 7; 5, с. 13–15]. На сторінках «Братського вісника» (офіційного друкованого органу ВРЄХБ) дедалі частіше публікували заклики Президії ВРЄХБ до прояву «патріотизму» віруючими, «сумлінного виконання законів та розпоряджень уряду»; обов'язковості проходження служби в Радянській армії адептами культу «зі зброєю в руках»; організації низки молитовно-патріотичних зібрань, присвячених важливим подіям в історії СРСР; участь у радянських мітингах та демонстраціях, у виборах до Верховної та місцевих рад; звершення колінопреклоненої молитви на початку богослужінь «за нашу країну – СРСР і всі народи, що її населяють, та за Радянський Уряд» тощо [31, арк. 5; 2, с. 7; 3, с. 40; 4, с. 12; 5, с. 13–15].

Водночас на сторінках журналу пресвітери-агенти друкували статті «патріотичного» змісту, присвячені звеличенню «Країни Рад» та її очільників – «великого вождя світового пролетаріату» Й. Сталіна та «геніального організатора», «вчителя» та «творця Радянської держави» В. Леніна [2, с. 6–8, 12; 3, с. 3; 4, с. 2; 5, с. 14]. А в одному з чисел «Братського вісника», присвяченому 30-й річниці «Великого Жовтня», голова ВРЄХБ Я. Жидков взагалі провів паралель між християнською та комуністичною ідеологіями: «Чимало ясних виразів Самого Христа і Його апостолів говорять про те, що принципи, покладені в основу Жовтневої революції, близькі словами і вченню Христа і Його апостолів, а значить і дорогі всім нам, віруючим в Христа, Спасителя нашого <...>. Ми, віруючі в Христа Ісуса, повинні добре знати, що Господь наш, керуючий народами і царствами, на місці тюрми народів – царської Росії – висунув славетний радянський лад. Це сталося на основі слів Писання <...> Бог не тільки поставив, а й зміцнив радянську державу» [6, с. 5–6]. В такий спосіб Я. Жидков від імені усіх адептів ВРЄХБ висловлював повну підтримку та лояльність радянській владі, вивищуючи її в очах тих же самих адептів у ранг «богообраної».

Як стверджував заступник голови РСРК І. Полянського полковник НКДБ Ю. Садовський, використовуючи церкву в політичних цілях, органи НКДБ–МДБ мали на меті через РСРК, Президію ВРЄХБ та інститут її пресвітерів «висушити» та «вихолостити» діяльність помісних общин ЄХБ, звести її до суто «механічного» задоволення релігійних потреб віруючих, а самі общини – перетворити з релігійних організацій в державні радянські установи [28, арк. 42 зв.]. У своїй доповіді (1947 р.), адресованій членам ЦК ВКП(б) та радянському уряду, той же Ю. Садовський зазначав, що, використовуючи Всесоюзну Раду ЄХБ, інститут її уповноважених та друкований орган «Братський вісник», РСРК (а де-факто НКДБ–МДБ) добилися в конфесійному середовищі СРСР таких результатів: «1) Майже повністю викорінені, раніше панівні, так звані антивоєнні настрої, тобто відмова від служби в армії зі зброєю в руках. Ілюстрацією цього стану є майже поголовна участь військовозобов'язаних баптистів у Вітчизняній війні та доволі широко розгорнута в общинах патріотична робота, що не припинено й дотепер; 2) Поступово вводиться чітка централізація та ієрархічна система, що займає місце колишньої фактичної децентралізації й анархічного існування окремих громад. Тільки релігійно-консультативні функції керівних колегіальних центрів, властиві їм у недалекому минулому, поступилися нині місцем твердому адміністративно-організаційному курсу, що здійснюється одноосібним представником центру, з одночасним збереженням і релігійного авторитету <...>. Цей курс, що докорінно змінює і вже змінив обриси колишнього сектантства, досить послідовно і чітко проводився ВРЄХБ через його республіканських і обласних "старших пресвітерів" (аналогічних митрополитам і єпископам православної церкви), через періодичний орган ВРЄХБ – журнал "Братський вісник" і за допомогою циркулярних листів ВРЄХБ, адресованих місцевим громадам <...>» [8, с. 149].

Завдяки такій злагодженій діяльності керівництва ВРЄХБ і НКДБ–МДБ в період з 1944 по 1947 рр., за даними голови РСРК УРСР П. Вільхового, кількість громад ЄХБ УРСР скоротилася з 2 174 (110 тис. осіб) до

1 875 (95 457 осіб) [30, арк. 81, 82]. Паралельно із цим зросла кількість оперативних розробок «антирадянського» елементу всередині цих общин. Так, за даними МДБ УРСР у 1950 р. їх співробітники розробляли за «антирадянську діяльність по сектантській лінії» вже 3 540 осіб (за 211 агентурними справами проходило – 1 635 осіб, за справами-формулярами – 1 529, за обліково-наглядовими справами – 376 осіб) [10, арк. 34, 35].

Отже, проаналізувавши механізм створення ВРЄХБ та основні напрями її діяльності, можна стверджувати, що в період пізнього сталінізму нормалізація державно-конфесійних відносин відбулася формально і свободи совісті як такої в СРСР не існувало. Зміст державно-конфесійної політики пізньосталінського періоду залишався незмінним з довоєнних часів, але корінним чином був змінений її внутрішній, прихований вектор. Мається на увазі те, що на зміну принципу войовничого атеїзму довоєнного періоду, що проходив під гаслами «розділяй і володарюй», прийшов інший, «ліберальніший» принцип пізнього сталінізму під лозунгом «об'єднуй і володарюй». Але механізм його впровадження, як і попереднього, залишився незмінним – шантаж, вербування та репресії. В системі таких заходів примусу місця для існування свободи віросповідання не передбачалося.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бажан О., Данилюк Ю. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг “Реабілітовані історією”]. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2000. 329 с.
2. Братский вестник, 1945/1.
3. Братский вестник, 1945/2.
4. Братский вестник, 1945/3.
5. Братский вестник, 1946/2.
6. Братский вестник, 1947/4.
7. Войналович В. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.
8. Гарманюк В. Церковь должна оставаться церковью: необратимые десятилетия (1917-1937) в истории евангельского и баптистского движения. Москва: МСЦ ЕХБ, 2008. 427 с.

9. Галузевий державний архів Служби безпеки України, м. Київ (далі – ГДА СБУ, м. Київ), ф. 1, оп. 1, спр. 6.
 10. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1102.
 11. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 1, оп. 1, спр. 1103.
 12. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 476.
 13. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 737.
 14. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 738.
 15. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 2587.
 16. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 1, спр. 2750.
 17. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 2, оп. 3, спр. 32.
 18. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 3, оп. 1, спр. 330.
 19. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 9 СС/СР, спр. 19.
 20. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 9, спр. 88.
 21. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 13, спр. 511.
 22. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 539.
 23. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 564.
 24. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 565.
 25. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 566.
 26. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 569.
 27. ГДА СБУ, м. Київ, ф. 16, оп. 1, спр. 573.
 28. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 6463, оп. 1, спр. 1, арк. 42 зв.
 29. Одинцов М., Кочетова А. Конфессиональная политика в Советском Союзе в годы Великой Отечественной войны 1941-1945 гг. Москва: Научно-политическая книга; Политическая энциклопедия, 2014. 317 с.
 30. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОУ), ф. 4648, оп. 4, спр. 4.
 31. ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 4, спр. 24.
 32. ЦДАВОУ, ф. 4648, оп. 4, спр. 27.
 33. Conquest R. Religion in the USSR. Bodley Head, 1968. 135 p.
 34. Corley F. Religion in the Soviet Union. London., 1996. 394 p.
 35. Fletcher W. Religion and Soviet Foreign Policy. Oxford University Press for the Royal Institute of International Affairs; 1st edition (January 1, 1973), 179 p.
 36. Kolarz W. Religion in the Soviet Union. London: Macmillan and Co., Ltd., 1961. 518 p.
 37. Sawatsky W. Protestantism in the USSR. Religious policy in the Soviet Union / ed. by S.P. Ramet. NY: Cambridge University Press, 2005. P. 319-349.
-